

2. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України (кінець XIX – поч. XX ст.) С. Дубінець // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XII. – Запоріжжя, 2000. – С. 14-20.
3. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX-XX століттях: Документи і матеріали. – К., 2002. – 280с.
4. Ильина О.А. Еврейская эмиграция из Российской империи в Палестину, 1880-1904 гг.: идеология, практика, мифология. / О.А. Ильина. Дисс. на соискания учен. степени канд. ист. наук. – М.: МГУ, 2009.
- Кальян С. Антиєврейська політика царського уряду (1889-1907 рр.) С. Кальян // «Єврейська історія та культура кінця XIX початку XX ст.». Збірник матеріалів X міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2002 р. – К.: інститут Юдаїки, 2003. – С.58-66.
5. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А.В. Морозова. – К., 2009. – 300 с.
6. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440с.
7. Подольський А.Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1995. №6. – С. 61-65.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание второе). – Т.XL. №42264.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание второе). – Т.XXXI. №30888.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание второе). – Т.XXXIV. №34248.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание третье). – Т.II. №834.
8. Твердохлеб Н.Ф. Евреи Кроменчуга. Исторический очерк. / Н.Ф. Твердохлеб. – Кременчуг, 2004. – С. 35
9. Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX века. / А.К. Тихонов. – СПб., 2008.
10. Ханигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). / Я.С. Ханигсман, А.Я. Найман. – Ч.1. – К., 1993. – 174с.

Аннотация

В статье анализируется эволюция законодательства Российской империи в отношении евреев в конце XIX начале XX века.

Ключевые слова: евреи, Российская империя, законодательство.

Annotation

Summary: the article analyzes the evolution of the legislation of the Russian Empire for the Jewish community in the XIX – XX centuries.

Keywords: Legislation, the Russian Empire, Jews, set of laws.

УДК 94+316.343.37 (438) (477) «18»

**Людмила Іванова
(Київ)**

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПОГЛЯД НА СЕЛЯНСЬКЕ
ПИТАННЯ(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII СТОЛІТТЯ)**

(ПРОДОВЖЕННЯ)

«Людина-раб є творінням тирана»

С. Сташиць

Аналізуються погляди польських суспільно-політичних діячів та шляхи вирішення селянського питання на теренах України в другій половині VIII ст.

Ключові слова: Україна, Польща, деологія, селянство, Просвітництво.

Необхідно визнати, що це нове бачення суспільного розвитку в Речі Посполитій дедалі більше оволодівало серцями та розумом представників шляхетського стану в останній чверті XVIII ст. На перший погляд парадоксальним здається, що в країні, де існували у класичному прояві феодально-кріпосницькі відносини з латифундійним фільварковим землеволодінням, з усіма негативними наслідками й рабським безправ'ям селянства, аграрне питання у 80-х рр. стає головною больовою проблемою варшавського уряду. Від вирішення цієї проблеми залежало політичне майбутнє держави. Польські інтелектуали – краківський професор А. Поплавський, шляхтич І. Вибіцький, канцлер А. Замойський змогли донести до свідомості шляхетства важливість та необхідність змін економічно-правового становища посполитих й їх «звільнення від надмірного гніту».

Зокрема, І. Вибіцький у відкритій статті «Патріотичні листи», звернувся до канцлера А. Замойського і доводив з економічної точки зору, що ліквідація кріпосного права сприятиме швидкому відродженню господарського потенціалу Польської держави. За переконанням І. Вибіцького великим зрушенням у справі подолання економічної відсталості країни має стати закон про надання у вічну власність селянам землю, яку вони обробляють. Поміщик – зі свого боку – має письмово задокументувати цю передачу землі своїм кріпакам. Але поміщицьке землеволодіння зберігається. Відповідно автор «Патріотичних листів» продовжив тему А. Сулковського про судовий захист селян від тиранії поміщика-дідича [46].

Пропозиції І. Вибіцького були враховані польським канцлером А. Замойським при написанні нового зводу законів. На сеймах 1778 і 1780 років шляхта ознайомилась із новим проектом аграрних реформ польського канцлера. А. Замойський спробував урівноважити інтереси поміщиків та кріпосних селян. Разом із тим він запропонував ряд заходів у напрямку подолання феодальної економічної системи та відносин – з прицілом у майбутньому надати селянам повну особисту свободу. За аграрною частиною

цього кодексу перший і третій син холопа отримували звільнення від феодалних повинностей, а «два інші сина залишались на ниві й зобов'язані були працювати на поміщика. Одночасно холоп отримував можливість викупу своїх ґрунтів і володіти ними на «ленному праві» [47]. За цим кодексом особисту свободу могли отримати посполиті, які доведуть, що поселились у поміщицькому маєтку на певних умовах. Виконавши всі умови договору, вони отримували право покинути свого землевласника [48].

Проект передбачав також вдосконалити і судочинство на користь селянства за принципом запропонованим А. Сулковським та І. Вибіцьким. За висновком відомого історика XIX ст. М. Костомарова проект А. Замойського характеризується значною поміркованістю відносно кріпосного селянства і не передбачав повної ліквідації феодалних відносин в одночасі. Але сеймові депутати зустріли аграрні пропозиції канцлера досить агресивно і заявили про його наміри принизити давній стан благородних рицарів до рівня холопа. Через несприйняття аграрної частини кодексу шляхетством, в цілому цей документ був повністю відхилений, а його творця звинуватили у державній зраді [49].

Феодалний світогляд і психологія польської шляхти стали непереборною перепорою у реформаційних планах окремих її представників, які відстоювали прогресивні погляди суспільного поступу. Навіть тоді, коли всі внутрішні й зовнішні чинники вказували на те, що Польща перебуває над політичною та економічною прірвою, шляхта, у своїй більшості, демонструвала непохитне прагнення зберегти давній державний і соціально-економічний устрій, де влада поміщика над підданими була необмеженою. Польська шляхта у своїй масі не хотіла навіть задуматись, що від вирішення селянського питання у великій мірі залежало існування Польської держави як такої. Поряд із тим, блок польських реформаторів-просвітителів зробив це питання на чотирьохлітньому сеймі (1788-1791) однією із центральних тем доповідей, дискусій, економічних проектів по виведенню країни з глибокої кризи.

Сеймові депутати Т. Морський, Л. Верцель, Ф. Макульський, Я. Орловський, В. Строновський головну увагу звернули на Правобережну Україну, як на регіон вибухово небезпечний з точки зору національно-релігійної, соціальної, економічної ситуації, регіон, який потребує негайного і невідкладного вирішення селянського питання. Перед сеймовим зібранням названі депутати у своїх виступах подали картину справжнього жахливого існування українського кріпака, на якого поміщик дивиться як на бездушну

річ, катує дибами, убиває канчуками, розорує посесіями й непомірними податками. В своїх доповідях Т. Морський, Л. Верцель, Я. Орловський, Ф. Макульський запропонували заходи, котрі мали покласти край безперервним кровопролитним соціальним рухам селянства і, зокрема, гайдамаччині [50].

Передусім передбачалось покінчити з політикою релігійної нетерпимості стосовно до корінного українського народу православного віросповідання, визнати рівність католицької і православної церкви, припинити переслідувати й вдаватися до економічного тиску на українське селянство за його релігійний світогляд. По-друге, Л. Верцель і Т. Морський запропонували встановити строгий контроль держави за оподаткуванням населення й регламентувати феодално-кріпосницькі повинності та відробіткову ренту. По-третє провести освітні заходи – тобто, надати селянським синам можливість навчатися – принаймні – у початковій школі, де вони осягнули б польське письмо, ази арифметики і, найголовніше, де б їм прищеплювали думку, що вони є поляками за своїм походженням і підданством [51]. Треба визнати, що цей пункт був своєрідним викликом попередній ідеологічно-політичній стратегії Варшавського уряду, який керувався у своїх діях щодо українського народу відомим катехізисом – «Проект знищення Русі» (1717 р.) [52]. Одним із його положень була заборона будь-якої освіти для українських кріпосних селян.

Проект про доступ селян до освіти на чотирьохлітньому сеймі схвалили Брацлавський воєвода А. Четвертинський, депутат Київського воєводства Я. Рубінський. Останній, у приклад всьому шляхетству, поставив освітню діяльність поміщиків з Овруча і Канева, які своїм коштом відкрили школу для дітей кріпаків «dlacwiczeniawreligiinaukachdzieciubogichnaszychwspol – obywatelow» [53].

Проте, на Сеймовому зібранні питання, що стосувались свободи віросповідання і, особливо, феодалної податкової системи викликали дискусію та обговорювались до завершення роботи чотирьохлітнього сейму. Зрештою, перша позиція про визнання законного існування православної церкви та її рівність із католицькою й уніатською знайшла прихильність серед більшості депутатів. Адже свобода вибору віри приведе до встановлення миру в Правобережній Україні. З іншого боку, Польща в особі православного люду, здобуде союзників у обороні держави від посягань сусідніх країн та здобуде чисельну армію [54].

Друга позиція – розділила депутатів на декілька угруповань: консерваторів, що відкидали будь-які зміни у феодалних відносинах;

поміркованих, які схилились до впровадження певних заходів для покращення побуту хліборобів із урахуванням інтересів поміщика; і на реформаторів, які розуміли важливість аграрної реформи задля економічного відродження країни та збереження її політичної цілісності.

Так, Т. Морський, В. Стройновський і депутат із Поділля Мерзевський підтримали пропозицію регламентувати селянські повинності й встановити три дні панщини. В. Стройновський висловився за надання кріпакам особистої свободи без землі із повним збереженням поміщицького землеволодіння. В цьому випадку селянин і дідич мають укласти угоду про користування першим поміщицькою землею на умовах відробіткової ренти [55].

Інші сеймові депутати – Битрумович, Судозольський, Красінський виступили проти будь-яких поступок селянам. Після своїх пристрасних промов про бунти холопів на Волині й у Литві (т.б. білоруських землях) у 1788-1789 рр., ці депутати закликали піддавати бунтівників та співчуваючих їм інквізиції, щоб не допустити нової Уманської різанини [56].

Позицію своїх колег засудив волинський депутат В. Стройновський. Він висловив застереження, що жорстокі превентивні заходи Порядкової комісії* призведуть до вибуху нового гніву народу українського і зі вступом війська Російської держави на терени Речі Посполитої повстанці приєднаються до нього й визнають протекторат Росії: «przechoddaymyniewinnywoyskarossyiskogo, rozgloszazaprzechodprotekcyy, zawstepdojwoynyiednegopanowaniarossyiskogo» [57].

Брацлавський депутат М. Лезенський важливим аргументом на користь нової толерантної політики Варшавського уряду у релігійному і соціальному питаннях на українських землях вважав можливість створення надійної армії «з народу руського» (т.б. українського) для Польщі. Свій виступ він закінчив закликком визнати рівність українського люду поряд із польським народом: «Codomnie, pragną sego widzie ckazdo gowkraju Polskim dyzevnite, swobodny podług swego wyznania» [58].

Проте, справді раціональні й прагматичні реформаційні заходи у вирішенні селянського питання були запропоновані партією реформаторів-просвітителів, яку представляли Г. Коллонтай, С. Сташиць, Я. Декерт, Ф. Єзерський. Особу людини – з її чеснотами та правом на громадянські свободи в широкому розумінні – вони проголосили головним критерієм своїх

* Порядкові комісії були впроваджені в кожному воєводстві Правобережної України у 1789 р. для боротьби з можливими виступами українського люду проти польської шляхти і влади.

реформаційних проектів. Крім того, суверенітет Речі Посполитої, її територіальну цілісність вони поставили у пряму залежність від вирішення найбільш болючого і злободенного питання для польського суспільства – кріпацтва.

Г. Коллонтай, звертаючись до шляхти на Чотирьохлітньому сеймі у своїх промовах і письмових творах зазначав: «Я вам скажу сміливо, що країна, яка має сім мільйонів рабів і котра оточена деспотами, не може бути вільною» [59]. Свобода, в його трактуванні, це не що інше, як природне право кожної людини на вільну працю, життя, безпеку свою та свого майна. Право хлібороба на особисту свободу Г. Коллонтай вважав першорядним кроком у формуванні добре упорядкованої політичної економіки [60]. Тож у Речі Посполитій необхідно раз і назавжди встановити закони, які б захищали інтереси всієї нації, всіх соціальних станів, а не одного шляхетства і магнатів. З цих же позицій виступав С. Сташиць. Він був більш різким у критиці політики магнатів-олігархів, які «погубили Польську республіку». «Вони знищили всяку повагу до закону... Вони повністю знищили в головах поляків уявлення про правосуддя. Вони перетворили закон у порожню формальність. У тій країні, де закон служить зброєю порока, республіка громадян перетворюється в республіку крадіїв, зрадників, клятвопорушників і найманців. Магнати перетворили судові установи в торжище або місце пияцтва, насильства, підкупу» [61] – гнівно кидає С. Сташиць звинувачення в бік магнатів. Саме на магнатів-олігархів польський просвітитель покладає вину у відчуженні й ненависті українського народу до Польщі. «Хто внаслідок нерозумного, неприборканого егоїзму і марнослав'я відштовхнув від Польщі войовничих козаків і змусив їх стати ворогами Польщі? – Магнати!» [62] – питає і одночасно відповідає С. Сташиць. Тепер настав час збудувати державу на повазі до закону, в основі якого буде покладено принцип поваги до прав кожного кріпака.

Прикметно, що Г. Коллонтай і С. Сташиць акцент робили на визнання економічних і політичних прав українців у Польській державі. Наприклад, Г. Коллонтай у публіцистичному творі «Остання пересторога Польщі» пише, що невизнання рівності і свободи своїх громадян незалежно від релігійної та національної приналежності, приведе країну до повного занепаду, зробить її легкою здобиччю сусідніх держав – «якщо людина в собі самій знайде ту істину, котру вона не знаходить у державному ладі, то вона неминуче повинна стати ворогом цього ладу. Хіба не це відчувала людина в часи Хмельницького? В часи останньої різні в Україні» [63].

На переконання Г. Коллонтая держава має взяти під свою повну опіку простий люд, встановити для нього справедливі закони і тільки тоді хлібороб (передусім – на Правобережжі України) відчує, що в нього є вітчизна, а закон сам по собі «просвітить» селянство, зробить його благочестивим.

Інший представник нової когорти польських реформаторів – Ф. Єзерський взагалі запропонував розірвати пута усталеної феодальної традиції на кріпака і визнати селян «першим станом нації», бо «вони уособлюють всю націю», саме «простий народ створює багатство і силу держави, і він визначає характер націй» [64].

Виходячи з того, що багатство і розкіш шляхти, магнатів «є даром бідної руки селянина», а добробут й військова сила держави залежить від економічного становища хлібороба, польські реформатори-просвітителі вивели формулу: «Виміром щастя суспільства є щастя хлібороба», бо «він є годувальником всього суспільства». Тож усі стани зобов'язані йому своїм життям [65]. Відповідно забезпечити економічний прогрес Речі Посполитої, вивести її з глибокого занепаду і кризи можливо лише тоді, коли надати селянам особисту свободу, визнати їх повноправними громадянами й налагодити податкову і законодавчу систему у відповідності із політико-економічним викликом часу загальноєвропейського розвитку.

Польські реформатори-просвітителі, на відміну від польсько-шляхетського загалу, як і української козацької старшини (що у 80-х рр. XVIII ст. перейшла до складу російського дворянства і чиновництва), запропонували більш прогресивні та реальні реформаційні аграрні проекти для того дня.

Передусім на увагу заслуговує аграрний проект С. Сташиця, де пропонується негайно ліквідувати панщину, яка є проявом «варварства», «суперечить природі людини», «викликає відразу до праці». «Країна, де панує панщина, стоїть на місці» [66] – констатує польський мислитель. С. Сташиць пропонує замінити відробіткову ренту урочними днями або чиншом (грошовим податком). Притому перевагу він віддає останньому, в міру його економічної привабливості. Саме чинш сприяє господарській ініціативі та збільшить прибутки країни у 10 разів. Розмір чиншу або урочних робіт необхідно чітко визначити, виходячи з місцевих умов та узаконити на загальнодержавному рівні. По-друге – кожен селянин мусить отримати землю у спадкову власність. При цьому зберігається й поміщицьке землеволодіння. По-третє – холоп повинен отримати особисту свободу і може покинути свого власника, якщо замість себе залишить іншого

господаря, або якщо дідич порушив його права. По-четверте – діти селян, які не отримали від поміщика чи свого батька землю для ведення самостійного господарства є абсолютно вільними від будь-яких зобов'язань перед землевласником, можуть жити, де забажають, і займатися ремеслом. По-п'яте – потрібно запровадити обов'язкову освіту для дітей селян. По-шосте – податки в країні мають сплачувати всі стани без винятку – разом із шляхтою, – а хлібороби не мусять платити за свого поміщика всі державні повинності та податки, як це є тепер. По-сьоме – потрібно запровадити сільські суди, щоб забезпечити права хлібороба і захистити від свавілля землевласника, економа, управителя, церкви. Досуду мають увійти, як пропонує С. Сташиць, по одному представникові від шляхетства, міщанства і селянського стану. В цьому суді не має бути посади адвоката, її замінять посадою державного захисника для селян. А поміщика буде представляти його економ або управитель маєтку. Апеляцію розглядатимуть референдарські суди – тобто, суди, що перебувають у підпорядкуванні держави [67].

Як бачимо, по багатьох позиціях проект С. Сташиця 1789 р. збігається з проектом Я. Замойського, який був повністю відкинтий шляхтою у 1780 р. Поряд з тим, С. Сташиць розширив та суттєво доповнив свого попередника в сенсі законодавчого захисту прав хлібороба. Але за його проектом все ж зберігалась певна залежність селян від дідича, який залишав за собою статус феодала – землевласника та першість у господарському житті країни. Запропоновані аграрні нововведення С. Сташиць розглядав із позицій виходу країни з економічної кризи, перспектив росту продуктивних сил, промисловості, торгівлі, посилення ролі міст і міщанства у політичному житті Речі Посполитої. Тож на останніх сторінках його власної «Перестороги Польщі» прозвучав заклик до шляхти подолати становий розбрат і об'єднатися із міщанством в єдину націю [68]. Селянство, як польське, так і українське, не зважаючи на опис страхітливого існування хлібороба – годувальника всіх станів – і моралізації відносно поведінки шляхти щодо нього, залишилось поза політичним уявленням про нього як частину нації з великої літери.

На Чотирьохлітньому сеймі польському шляхетству була представлена ще одна аграрна програма – головою Едукаційної комісії* – Г. Коллонтаєм**. Ключова теза цього проекту полягала у словах: «свобода особі хлібороба і земельна власність поміщика».

Головний акцент Г. Коллонтай зробив на реформуванні політичного устрою Речі Посполитої, що, в свою чергу, передбачало серйозні зміни та

нововведення у законодавчому кодексі країни, у визнанні ролі міщанства і міст в економічному і політичному житті Польщі. Проте, Г. Коллонтай розумів, що не варто мріяти про кардинальні зміни у політичній і господарській сфері, якщо не буде подолане кріпосне рабство, що спричинило глибокий економічний занепад країни. Кріпосницькі відносини за переконанням королівського підканцлера Г. Коллонтая, свавілля магнатів-олігархів, зневага до людини праці – хлібороба – перетворили колись могутню державу у легку здобич для експансіоністських планів сусідніх монархій. Адже перебуваючи устрашному рабстві народ не зацікавлений у захисті своєї вітчизни, де панує беззаконня, зневага природних прав і свобод [69]. Г. Коллонтай, із властивою йому емоційністю каноніка, звернувся із закликом до уряду, Сейму, олігархів: негайно звільнити хлібороба від ганебного рабства, бо воно «накликало так би мовити з небес жахливе нещастя на нашу націю, піддає нас ганебному приниженню і залежності від іноземних держав. Це – так би мовити – покарання за велике приниження, якому піддали людську природу в нашому законодавстві» [70].

Для порятунку держави і нації Г. Коллонтай у своєму проекті запропонував «віддати селянину те, що ми в нього святотатські вкрали» – «божественне і людське право – тобто, свободу розпоряджатися своєю особою, своїми руками».

Коронний підканцлер запропонував запровадити систему договірних відносин між поміщиком і холопом, які б мали значно прогресивний та, одночасно, капіталістичний характер і сприяли б формуванню нових виробничих відносин та накопиченню продуктивних сил в аграрному секторі. «Нехай пани складуть контракти з хліборобом згідно своїх потреб..., вони можуть скласти їх на умовах як чиншу, так і панщини, але... мусять оцінюватися за своєю справжньою вартістю, що визначається чистим прибутком із землі» [71]. Такі контракти мають бути добровільною згодою й твердо виконуватися обома укладачами. За проектом Коллонтая за холопами визнаються конституційні права рівності перед законом, недоторканності особи без судового рішення на покарання чи ув'язнення. Справи селян має розглядати тільки земський суд [72]. Важливим кроком до визнання за селянством усіх громадянських прав було те, що королівський підканцлер запропонував надати їм представництво у вищому законодавчому органі держави – Сенаті. Так, за проектом, у кожній провінції інтереси селян повинні представляти по одному захиснику або народному трибуну обраних з числа місцевої шляхти. Три народні трибуни мають увійти до

депутатського корпусу Вального (т.б. загального) Сейму: один до нижньої палати (як співголова цієї палати), два інші до верхньої – на правах сенатора і просто депутата [73]. Тільки на Сеймі визначатимуться, узгоджуватимуться і затверджуватимуться розміри податків для селян та інших станів.

Прикметно, що в запропонованих аграрних проектах у 80-х – початку 90-х рр. XVIII ст. були враховані вимоги Торчинського маніфесту, які отримали свій подальший розвиток – доповнення та конкретизацію по ряду положень, зокрема, відносно представництва селянства на Варшавському сеймі тощо.

Самі ж проекти Я. Замойського, С. Сташиця, Г. Коллонтая відзначаються компромісним або поміркованим характером і не передбачали остаточної ліквідації феодальної залежності як польського так і українського селянства. Поряд з тим великим позитивом є те, що ці проекти передбачали, передусім, вивести економіку держави (яка базувалася на сільському господарстві) із занепаду, забезпечити буржуазні виробничі відносини у промисловості, і зрештою, відродити втрачений імідж Речі Посполитої – житниці Європи. Наріжним каменем у розв'язанні всіх проблем виступило селянське питання. Від його вирішення – з позицій політичної економіки – залежало найголовніше – існування самої Речі Посполитої як держави на політичній карті європейського континенту. Адже саме українське селянство мало зіграти вирішальну роль у захисті територіальної цілісності Польщі на її східних «кресах». По-друге, воно мало забезпечити економічне процвітання найбагатшої провінції – «молочних рік і чисельних берегів» – Правобережній Україні. Проте цей регіон таїв у собі велику небезпеку і пересторогу. Для українського селянства Польща давно стала символом рабства, деспотії, насильства над людською особою та гідністю. Польські реформатори безсумнівно гостро відчували необхідність кардинальних змін не тільки в політекономічній системі, але й у свідомості мільйонів кріпосних селян та соціальному світогляді шляхетства. Українські правобережні землі польські прогресивні діячі розглядали як невід'ємну територіальну власність Польщі, де існує своєрідна специфіка суспільного життя і менталітет народу. Подолати ворожнечу – релігійну і етносоціальну – між українським селянством й польським панством з його католицьким войовничим клерикалізмом, вони сподівались за допомогою низки реформаційних заходів.

Зрештою Конституція 3 травня 1791 року проголосила особисту свободу українським і польським селянам та реалізацію ряду положень,

пов'язаних із покращенням їх соціально-економічного побуту [74]. Таким чином була здійснена спроба перегорнути нову сторінку в історії як Польщі, так і українсько-польських взаємин. Проте, здійснити Конституцію і аграрно-соціальні перетворення не судилось в силу геополітичної ситуації та розбрату в середовищі польської еліти [75]. Магнатсько-олігархічні клани, передусім із Правобережної України, заради збереження своїх вузькогосподарських феодальних привілеїв над усім суспільством, віддали Річ Посполиту на поталу сусідніх імперій. У червні 1791 р. Польська делегація на чолі з Потоцьким, Ржевуським і Браницьким у Петербурзі від «імені всієї польської нації» просили надати негайну військову допомогу проти нового варшавського уряду та Конституції. Вони запропонували і свою підтримку імперській інтервенції в межі Речі Посполитої [76].

Після загибелі Речі Посполитої (1793-1795) польські патріоти, революціонери-демократи і суспільні діячі з кінця XVIII-XIX ст. (Т. Костюшко, Ф. Гожковський, І. Лелевель, Ш. Конарський та інші) вели жорстоку боротьбу за відродження своєї держави. В цій боротьбі, сповненій трагізму, помилок і коротких перемог, вони шукали шляхи до сердець тих, кого століттями зневажали, пригнічували; шукали можливості подолати феодальні стереотипи мислення і подолати ненависть тих, хто піднімався на захист своїх державницьких прав і проти кріпосного рабства та політичного безправ'я. І цей шлях під гаслами «За вашу і нашу свободу» був досить нелегкий і посипаний тернами.

Восьмидесяті року XVIII ст. були часом тяжких випробувань і для української козацької держави – Гетьманщини. Подібно до кривого дзеркала тут віддзеркалювались у зворотному напрямку ті ж процеси, що мали місце в Речі Посполитій. Селянське питання в Гетьманщині теж стало індикатором політичної життєздатності державності українців. Козацька старшина одна перед одною поспішала здобути чини російських урядовців, влитися в ряди російського дворянства і заявити про свою лояльність та потрібність імперії. Головною умовою та розмінною монетою у здобутті нового статусу для неї було питання запровадження кріпосного права. Воно мало поширитись на вільних хліборобів й рядових козаків Лівобережної, Слобідської, Південної України.

Відкинувши будь-які історичні й національні сентименти, українська козацька старшина з 60-х рр. XVIII ст. активно почала приміряти на себе нове плаття кріпосника. Якщо на засіданнях Законодавчої комісії (1767-1768) українська старшина і шляхта, під впливом Я. Козельського, Г. Полетики,

А. Алейнікова, Ф. Матроса, М. Тимофієва та інших депутатів, стали на захист економічних прав і свобод селянства, відкинули прагнення Петербурзької адміністрації остаточно узаконити кріпосницькі порядки на українських землях, то у 70-80-х рр. XVIII ст. вони самі їх послідовно запроваджують законодавчо. Практично у справі руйнації традиційної соціальної структури українського суспільства – ліквідації козацького стану (а отже і українських збройних сил) та стану вільних дрібних землеволодільців-хліборобів – українська еліта стала союзником і виконавцем імперських планів, сюзерена.

У гонитві за новим соціальним статусом, матеріальним збагаченням за рахунок поспільства і рядового козацтва, українська старшина поклала на олтар власну державу. Лівобережжя і Слобожанщина були відкинуті назад у суспільно-політичному розвитку на півтора століття. Час пішов у зворотному напрямку від 1648 року.

Нечисленні вимоги українських інтелектуалів на захист селянства після 1783 р. мали пасивний та епізодичний характер. Проблему селянського побуту, освіти, громадянських прав, економічного життя обговорювали у вузькому колі однодумців слобожанського просвітителя О. Паліцина, архітектора за фахом. Осуд запровадження кріпацтва в 1783 р. прозвучав у поетичному слові В. Капніста «Ода на рабство» і «Ода на истребления Катериной II имени рабства».

Селянська проблема, що правда знайшла свій яскравий вияв у 90-х рр. XVIII у діяльності та проектах слобожанського просвітителя В. Н. Каразіна. Вихованець Г. Сковороди в молоді роки близько до серця прийняв просвітницькі ідеали свого вчителя. Згодом суспільні погляди В. Н. Каразіна формувались під впливом гуртка О. О. Паліцина, що створив, за прикладом Вольтера, «академію» вільнодумства, просвітництва у своєму маєтку в с. Попівка на Слобожанщині. Практично Василь Каразін продовжив справу Я. Козельського, розширив та доповнив його аграрний проект.

Слобідський просвітитель подав розгорнуті економічні розрахунки вартості робочого дня селянина у поміщицькому маєтку, вартості однієї десятини орної землі, сінокошу, вартості будівельних матеріалів для господарських потреб тощо. В. Каразін розробив також схему аграрних відносин; подібно до польських реформаторів, запропонував укладання договору про оренду поміщицької землі селянами з подальшим її викупом через 10 років [77]. Виходячи з позицій поміщика-просвітителя В. Каразін окреслив методи і засоби покращення побуту кріпосних селян. Він розумів,

що існує прямий взаємозв'язок між добробутом кріпака і поміщика, селянина і держави. Подібно до польських реформаторів 80-х рр. В. Каразін робив акцент і на запровадженні обов'язкової початкової освіти для селянських дітей із подальшим правом навчатися в середніх і вищих навчальних закладах [78].

У науковій літературі аграрні проекти В. Каразіна знайшли достатнє висвітлення і деталізувати їх не має потреби. Варто звернути увагу на принципово новий момент у проекті цього українського суспільного діяча. Вперше В. Каразін запропонував законодавчо запровадити самоврядування сільської громади, що було традиційною і характерною рисою українського суспільного життя. Необхідно відзначити, що слобожанин-реформатор практично перейняв досвід громадського самоврядування, яке запроваджувалось українським селянством під час повстань 50-60-х рр. XVIII ст. за свої соціальні й політичні права (зокрема в селах Кліщинці, Кулаги, Суботовичі, Фоевичі, Морозівці тощо [79]).

Розмірковуючи про побут кріпаків, цей український просвітитель застерігав, що поміщик не повинен перетворитися на ганебного «наглядача за рабами». На противагу всевладдю дідича залежні від нього «поселяни» мусять мати свої власні органи управління – «Селянську Думу», котра б уособлювала законодавчу і судову владу. Крім того необхідно запровадити «Сільську казну», яка б займалася загальними фінансовими справами громади. На Селянську Думу покладалось завдання вирішувати всі поточні справи: спірні, конфліктні, земельні, фінансові. Цей орган самоврядування В. Каразін розділив на дві рівномірні частини виборних депутатів: старих (за літами і досвідом) і молодиків. Керівну роль у Думі відігравав голова – це саме поміщик, потім за ним ішли обрані громадою: прокурор із колишніх військових обивателів), церковний староста, писар, поліцейський. Передбачалася участь у засіданнях Думи священика. Обрані члени Думи мали отримувати зарплату (крім голови) із фонду сільської скарбниці. Для налагодження чіткої роботи та звітності Думи перед громадою В. Каразін запропонував запровадити п'ять протокольних книг. Це книга засідань зібрання, прибутків та витрат на загальні потреби мешканців села, боргова книга, протокольна книга угод між селянами та поміщиком – в різних економічних і виробничих справах, книга судових справ, провин і покарань [80]. На Сільську Думу покладалась обов'язки виконувати певні поліцейські функції, вирішувати питання рекрутського набору, опікуватися сиротами, утримувати сільську школу, збирати кошти для сплати державного податку.

Запропонована В. Каразіним система самоврядування була не тільки новим (для російського чиновництва і дворянства), але й прогресивним реформаційним заходом, що передбачав надання кріпосним хліборобам громадянських прав, хоча і в межах свого вузького територіального проживання. Зрештою, це відповідало менталітетові й світоглядіві українців: бути активними учасниками суспільного життя; створювало прецедент свободи вибору, совісті та незалежності від влади поміщика. Але на відміну від польських аграрних проектів, які передбачали представництво селян у вищій – парламентській – владі, В. Каразін обмежився лиш місцевим самоврядуванням, яке фактично діяло під контролем того ж поміщика. У нього ніде не прозвучала думка про захист селянина державними інституціями.

Прикметною рисою поглядів та уявлень В. Каразіна про станово-соціальну ієрархію суспільства було те, що він категорично виступав проти ліквідації кріпосницької системи як такої і закликав лише до покращення цієї системи за допомогою просвітницького вчення про розум, самовдосконалення, пошук істини, утвердження природного права кожної особи на свободу. Крім того, В. Каразін тримався переконання, що селяни не готові бути особисто вільними в силу своєї неосвіченості, невігластва, нерозуміння своїх головних обов'язків перед державою бути, передусім, хліборобами і забезпечувати своєю працею економічне процвітання країни. З іншого боку, за переконанням українського реформатора, поміщик виступає захисником, благодійником кріпаків і є посередником між селянином і державою. Поміщик повинен «по-батьківськи» піклуватися про своїх кріпаків, контролювати їхню роботу, аби забезпечити добробут селян та прогрес у сільському господарстві [81].

Ці погляди В. Каразіна на роль дідача в житті кріпосного поспільства, практично тотожні поглядам Я. Козельського. Обидва українські просвітителі надавали великого значення моральному вихованню дворянства, яке саме повинно відмовитися від тиранії, жорстокості, самодурства і допомогти своїм кріпосним селянам отримати освіту, подолати пияцтво, забобони, лінощі та інші негативні людські вади.

На відміну від польських просвітителів, українські мислителі були ідеалістами й плекали ілюзії щодо можливості подолати соціальні суперечності зміною стосунки між поміщиком та селянством через виховання та самопізнання істини людської природи. Поряд із тим В. Каразін зумів свої теоретичні виклади аграрної реформи реалізувати у власному

маєтку в с. Кручани в 1793 р. Він щиро вірив, що його приклад переймуть інші поміщики Слобожанщини. Проте слобідське українське і російське дворянство досить негативно сприйняло каразінський «експеримент» й вимагало від губернської влади покласти край усім «небезпечним» його нововведенням. Сам факт надання селянам права на самоврядування, встановлення орендних і договірних відносин між дідичем і кріпаком сприймався поміщиками як посягання на їхню земельну власність та юридичні права на працю кріпосного селянина. Так, усі спроби К. Н. Каразіна переконати царя Олександра I і петербурзьких вищих сановників у доцільності й практичності його проекту відносно покращення побуту кріпаків уже в першій третині XIX ст. зазнали повної невдачі [82], хоча у вищих колах російської влади у цей період селянське питання було предметом обговорення. Але це були різні пропозиції косметичних, незначних заходів, що зберігали незмінність кріпосницьких аграрних відносин.

Необхідно відзначити, що аграрні проекти Чотирьохлітнього сейму на початку XIX ст. намагався популяризувати в російській імперії один із його учасників польський поміщик з Волині В. Стройновський. У 1808 р. він опублікував свої погляди на селянське питання – «Про умови поміщика із селянами», де подав розлогий виклад реформаційних заходів з економічними детальними підрахунками. Пропозиції В. Стройновського викликали негативний резонанс серед вищих верств російського суспільства, хоча були викладені з позицій компромісу і примирення із феодально-кріпосницьким укладом Росії [83]. Боротьба за вирішення селянського питання тільки починалась і дедалі набирала нових обертів.

Ідеї українських і польських просвітителів-реформаторів другої половини XVIII ст. щодо зміни існуючої кріпосницької реальності, їхні заклики покінчити з рабським безправ'ям мільйонів хліборобів мали колосальний вплив на інтелектуальне українське і польське середовище в першій половині XIX ст. Вони заклали основи нового світогляду для широкої етнічної спільноти про історичну, кровну, психологічну єдність простого народу з шляхетством і дворянством. Зрештою, селянське питання у XIX ст. стало виміром цивілізаційного поступу суспільства в напрямку формування соціально-політичної повноцінної модерної нації.

Для української і польської еліти селянське питання мало ще один глибокий політичний сенс – від його вирішення, від розуміння значення ролі

селянства у суспільному житті залежало питання відродження державності й утвердження політичної незалежності від імперії.

Джерела та література

1. Киреев Н. Польские реформы XVIII века // Вестник Европы. – 1889. – Т. 3. – июнь. – С. 587.
2. Там само. – С. 588.
3. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Собрание сочинений. – СПб., 1905. – тт. XVII-XVIII. – Кн. 7. – С. 100.
4. Там само. – С. 101.
5. Центральний Державний Архів Давніх Актів у м. Москві (ЦДАДА). – Фонд 12. – Дела о Польше и Литве. – Спр. 205. – Ч. 5. – арк. 903-905, 922; Ч. 19. – арк. 43-50, 150-170; Ч. 21. – арк. 170, 200-267.
6. Materiały do dziejow Sejmu czteroletniego. – Wrocław, 1957. – Т. 1. – S. 81-89, 90-110; ЦДАДАуМоскві. – Ф. 12. – Спр. 205. – Ч. 3. – арк. 287-307; Ч. 19. – арк. 43, 150-168.
7. Правда про унію / Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 79-86.
8. ЦДАДА у м. Москві. – Ф. 12. – Спр. 205. – Ч. 2. – арк. 488-497; Ч. 19. – арк. 207.
9. Там само. – Ч. 1. – арк. 375-376; Ч. 17. – арк. 283; Ч. 20. – арк. 377.
10. Там само. – Ч. 5. – арк. 205, 922-926.
11. Там само. – Ч. 1. – арк. 522-525; Ч. 2. – арк. 89-95, 177.
12. Там само. – Ч. 1. – арк. 568.
13. Там само. – Ч. 2. – арк. 377-378.
14. Коллонтай Г. Последнее предостережение Польше / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. – С. 336.
15. Коллонтай Г. Речь в Сейме 28 июня 1791 г. / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... – С. 341.
16. Сташиц С. Предостережение Польше / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... – С. 147.
17. Там само. – С. 148.
18. Коллонтай Г. Последнее предостережение Польше. – С. 337.
19. Езерский Ф. Некоторые слова в алфавитном порядке / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... – С. 491.
20. Сташиц С. Предостережение Польше. – С. 156; Коллонтай Г. Несколько писем анонима. – С. 307; Езерский Ф. Некоторые слова в алфавитном порядке. – С. 491.
21. Сташиц С. Последнее предостережение Польше / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... – 179, 190.
22. Там само. – С. 189-192.
23. Там само. – С. 206.
24. Коллонтай Г. Последнее предостережение Польше / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... – С. 334-335.
25. Коллонтай Г. Несколько писем анонима / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... – С. 307.
26. Там само. – С. 308.

27. Коллонтай Г. Политическое право польского народа / Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... – С. 327-328.
28. Коллонтай Г. Несколько писем анонима. – С. 312.
29. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. – С. 258-259.
30. Там само. – С. 251-256.
31. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 132-133, 142-143.
32. Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги. – Х., Харьковский ун-т, 1910. – С. 31-34, 69-70, 72, 74.
33. Там само. – С. 89.
34. Див.: Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас... – С. 101-110.
35. Каразин В. Н. Сочинения... – С. 79-80.
36. Там само. – С. 97-112.
37. Болебрух А. Г., Куделко С. М. Хрідочкін А. В. Василій Назарович Каразін (1773-1842). – Харків: Авто Енергія, 2005. – С. 57, 62.
38. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России – Т. 1. – С. 295-305.

Аннотация

Анализируются взгляды польских общественно-политических деятелей на пути решения крестьянского вопроса на территории Украины во второй половине XVIII ст.

Ключевые слова: Украина, Польша, идеология крестьянства, Просветительство.

Annotation

The article analyses of polish statemen in social-political sphere to the solution of peasant problem in Ukrainian territory in the second part of XVIII century

Key words: Ukraine, Poland, Ideology, Peasantry, Enlightenment.

УДК 636.09:612.017:577.27(094.5)(477)

Наталія Іващенко

(Київ)

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВЧО-
НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ВЕТЕРИНАРНОЇ ІМУНОБІОЛОГІЇ УКРАЇНИ
(1960-2010 РР.)**

В статті висвітлено становлення законодавчо-нормативної бази ветеринарної імунобіології України за 1960-2010рр. Виокремлено основні нормативно-законодавчі документи, які посприяли її розвитку.

Ключові слова: Україна, СРСР, Європейський Союз, ветеринарна імунобіологія, законодавчо-нормативні документи, закони, постанови.

Започаткування законодавчо-нормативної бази ветеринарної імунобіології (ВІБ) України можна віднести до 60-х років минулого століття, коли в СРСР була прийнята низка керівних документів, спрямованих на